

GRÜLL Tibor

DOI: 10.15170/DIKE.2023.07.02.11

egyetemi tanár, az MTA doktora

PTE BTK / SZPA*

„Civilis, non tyrannica dominatio” (Tert. Apol. 2.14.)

Miért nem álltak ellen a keresztények a római hatalom üldözéseinek?¹

“Civilis, non tyrannica dominatio” (Tert. Apol. 2.14.)

Why Christians Did not Resist the Persecutions of the Roman Power?

In the first three centuries of the existence of Christianity, it was exposed to sporadic and then increasingly organized persecution by the authorities of the Roman Empire. All of the Christian apologists emphasized the illegality of these persecutions. Tertullian, the jurist, who worked under Septimius Severus, emphasized that the Roman Empire is a state of law, not a tyrannical rule, and this law did not allow the execution of innocents. Although the number of Christians continued to grow despite the persecutions – in Carthage, for example, at the end of the 3rd century, one in ten inhabitants of the city declared themselves to be Christians – it seems that they resigned themselves to the constant oppression. In the Apologeticum, Tertullian lists three possible forms of resistance: internal disruption, open armed rebellion, or mass emigration, but he considers them both unjust and impracticable. According to him, the persecutions were approved by God in order to purify his Church. At the same time, there is also an eschatological reason why they did not stand against the tyrannical oppression: some Christian theologians interpreted the statement in 2 Thessalonians 2:7 about the “one who now holds it back” (NIV) or “he who now restrains it” (ESV), viz. who prevents the appearance of the Antichrist as being the Roman Empire or the emperor itself. If the current emperor falls, the Empire itself will collapse, and the “ten kings” will come, who will be the direct forerunners of the Antichrist. This is why Christians honour the emperors and they do not oppose them by force even if they are sent to death by the imperial authorities.

Keywords: persecution of Christians, Roman legal system, right to resist, emperor worship, martyr cult, damnatio ad bestias, eschatology, Daniel’s world empires, Rome in the Revelations, Tertullian

1. Mártíromság – polgári engedetlenség?

Az ókori Róma világa át volt itatva az erőszak, brutalitás és halál szinte minden formájával, mégpedig korhatárt jelző karika nélkül.² Lehetséges, hogy a mai olvasó számára van abban valami perverzitás, ahogyan a mártírakták és szenvedéstörténetek valósággal tobzódhatnak a kegyetlenebbnél kegyetlenebb módszerek leírásában, melyekkel a római hatóságok kínozták és gyilkolták a

* ORCID ID: 0000-0003-0622-4112.

¹ A tanulmány rövidített változata a „Vetus et Novum Testamentum jogi relevanciája. Párbuszámok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között” című konferencián 2023. június 9-én hangzott el.

² KYLE, Spectacles of death 2–33; LINTOTT, Violence in republican Rome 35–51; BAUMAN, Crime and punishment 109–123. Egy korábbi könyvemben már felhívtam a figyelmet arra a nyilvánvaló ellentmondásra, hogy miközben Róma a *humanitas* jelszavával igyekezett „civilizálni” az általa meghódított népeket, mindenütt a nyilvános brutális kegyetlenség kultuszát terjesztette, lásd: GRÜLL, Az utolsó birodalom 158–159.

keresztényeket, ám bizonyos, hogy ezeket a leírásokat a kortársak másképpen olvasták.³ Ezekben az elbeszélésekben – amelyek többségükben ugyan jóval a kereszténység államvallássá tétele után születtek, de akad közöttük néhány egykorú beszámoló is⁴ – rendszeresen feltűnik a vérszomjas sokaság, amely üvöltve, tombolva hecceli a hatóságokat, hogy azok minél brutálisabb és véresebb büntetéseket szabjanak ki a keresztényekre. A *Perpetua és Felicitas szenvedéstörténetében* olvassuk – ez az eset Karthágóban történt 203-ban –, hogy *Vibia Perpetuát*, egy 22 éves előkelő, férjzett hölgyet, aki csak nemrégén szülte meg gyermekét, a reggelizőasztal mellől hurcolták el a hatósági szolgák. Africa kormányzója, *Hilarius*, a *forumon* épített emelvényen folytatta le a letartóztatott keresztények kihallgatását. „*A térrel szomszédos negyedekben* – írja a *passio sactae Perpetuae*, amelyet feltehetően maga *Tertullianus* szerkesztett össze a mártírok feljegyzéseiből⁵ – *hamarosan híre ment ennek, s mérhetetlen tömeg gyűlt össze*”. Ebben a *populus immensus*-ban minden bizonnyal keresztények is ott lehettek, akik – *Tertullianus* szerint – ekkor már Karthágó nagyjából 170 ezres lakosságának legalább a tizedét tették ki. Azt is megtudjuk, hogy miután *Hilarius proconsul* kimondta a *damnatio ad bestias* halálos ítéletét *Perpetua* és társai felett,⁶ az elítélt keresztényeket a katonai börtönbe vitték, ahol meglehetősen jól bántak velük, ráadásul az egyik börtönfelügyelőjük, *Pudens*, maga is keresztény volt.⁷ A rabokat rendszeresen meglátogatták rokonaik és a gyülekezet vezetői, akikkel még úrvacsorát is vettek. Mindeközben egyetlen szó sem esik arról, hogy a rettenetes kínzásokra és a vadállatokkal való széttépetésre ítélt szerencsétlenek ügyében bárki is fellebbezett volna, vagy megkísérelte volna kiszabadításukat.⁸

Márpedig valóban ez történt, s *Perpetua, Felicitas* és más katekumenek a karthágói arénában vadállatok marcangolásától vagy a gladiátorok tördőféseitől végezték be földi pályafutásukat.

³ A mártírakták kifogyhatatlanok a leírhatatlanul kegyetlen kínzások és kivégzési módok felsorolásában, amitől itt és most eltekintek. A hatóságok nyilvánvalóan elrettentő cézzal alkalmazták ezeket. A nyilvános kegyetlenkedések – a jobb érzésű emberek mellett – főként a sztoikusok körében keltettek megbotráncozást, lásd: MAMMEL, *Ancient Critics of Roman Spectacle and Sport* 610–614.

⁴ „*A mártírológia igazí virágzása éppen a konstantini fordulat után kezdődött: régi történeteket kiszíneztek, és új részletekkel gyarapítottak.*” Lásd: PESTHY, Vértanúk és keresztény identitás 15. *Kellermann* (KELLERMANN, *Das Danielbuch und die Märtyrtheologie der Auferstehung* 51–65) a zsidó és keresztény vértanúakták alapján 51 ismétlődő motívumot gyűjtött össze, amelyekben egyebek mellett a „*hatalmas tömeg*”, az uralkodóval való nyílt szembeszegülés, a római helytartó vadállatias kegyetlensége, és az idővel egyre részletesebbé és kegyetlenebbé váló kínzások is szerepelnek (vö.: PESTHY, Vértanúk és keresztény identitás 69–70). Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindez nem, vagy nem így történt a valóságban is.

⁵ A *Passio Perpetuae* magyar fordítása: VANYÓ, Vértanúakták és szenvedéstörténetek 7–89. A szöveg és *Tertullianus* kapcsolatahoz lásd: ROBECK, *Prophecy in Carthage* 128–139; HEFFERNAN, *Philology and authorship* 315–325; SEELBACH, *Perpetua und Tertullian*; BUTLER, *The New Prophecy* 44–57.

⁶ Az állatviadalokra ítélsnek két változata volt: a *condemnatio ad bestias* a súlyosabb; a *condemnatio ad ludum venatorium*, a valamivel enyhébb fokozatot jelentette. Az előbbi esetben a kivégzendőket fegyvertelenül vetették az állatok elé, az utóbbi esetén az elítéltek egy erre a célra szakosodott iskolában kapott kiképzés után fegyverrel védekezhettek a vadállatok ellen. A játékok rendezője a nézők kérésére nem részesíthette kegyelemben az állatviadalra ítélteteket (*favor populi*), azok szabadon bocsátását kizárólag a *princeps* rendelhette el. Lásd: GEDEON, *A gladiátorok jogállása* 427–428.

⁷ A többek között *Mommsen* által képviselt és széles körben elfogadott álláspont szerint a római jog nem ismerte a börtönbüntetés intézményét. *Ulpianus* egyértelműen kimondta, hogy „*a börtön az emberek őrizetben tartására való, s nem arra, hogy büntesse őket*”. *Callistratus* szerint több császár, köztük *Hadrianus* is megtiltotta, hogy bárkit is örökös láncokra (vagyis életfogytig tartó börtönbüntetésre) ítéljenek. *Caracalla* is elképzelteteln dolognak tartotta azt, hogy egy szabad embert büntetésül életfogytig láncok között őrizzenek: a császár úgy vélte, hogy ez a helyzet csak a rabszolgaállapottal egyeztethető össze. Lásd: SÁRY, *A börtönviszonyok változásai* 76–77.

⁸ COOPER, *A father, a daughter and a procurator* 688. *Cooper* felteszi a kérdést: hol volt eközben *Perpetua* férje? Szerinte az egyetlen lehetséges válasz erre, hogy a gyermekét nemrégiben megszüülő *Perpetua* jogilag nem élt házasságban. Ugyancsak érdekes kérdés, hogy ha *Perpetua* valóban „*nemesi származású*” lett volna – ahogyan azt a *Passio* állítja –, hogyan kínozhatták és gyilkoltathatták meg ilyen brutális módon, hiszen testi büntetést nem alkalmazhattak római polgárral szemben. *Cooper* válasza erre: a szöveg valótlant állít, és a család az alsóbb társadalmi rétegekből (*humiliores*) származott. Lásd: COOPER, *A father, a daughter and a procurator* 694–695.

Hogyan tűrhették mindezt a keresztények – vetődik fel bennünk önkéntelenül is a kérdés. Hogy hogy nem álltak ellene a helytartó és a tömeg akarátának? Miért nem protestáltak, miért nem igyekeztek megvédeni vagy kiszabadítani övéiket? Hogy ezt megérthessük, először nézzük meg közelebbről, hogyan is zajlott le a keresztények üldözése a római hatóságok részéről ebben az időszakban. A *magistratus*ok ítéletét minden esetben a császár tiszteletére történő áldozatbemutatás megtagadása előzte meg; ami *eo ipso* felségsértő és államellenes magatartás volt a római állam szempontjából, s ezt még a római polgárok esetében is halállal büntették.⁹ Keresztény szemszögből nézve azonban ez a cselekedet „*erőszakmentes polgári ellenállás*” volt, amely jelenséget először *David Daube* vizsgált *Civil Disobedience in Antiquity* c. munkájában (1972).¹⁰ A keresztények arra hivatkoztak, hogy inkább kell engedelmeskedni *Istennek*, mint egy embernek (Apostolok cselekedetei 5:29), mivel a császárok is csupán emberek.¹¹ Ugyanakkor nem győzik hangoztatni, hogy ők becsületes állampolgárok, és *Órigenész*t idézve: „*nagyobb hasznára vannak a hazának, mint a többi ember*” (Contra Celsum VIII. 74). A keresztények azzal tisztelik a császárokat, hogy rendszeresen imádkoznak azok boldogulásáért: *oramus pro salute imperatoris* (Tert. Scap. 2.9).¹² Különös, hogy a latin *pro salute* (görög: ὑπὲρ σωτηρίας) kifejezést még komoly kutatók is félreértik, és azt hiszik, hogy itt valamiféle „*lelki üdvösségről*” van szó. Erről azonban szó sincs, hiszen a *pro salute Augustorum* formulát egyformán használták a pogányok és a zsidók is saját felirataikon.¹³ *Tertullianus* így magyarázza a császárokért mondott imák tartalmát: „*hosszú életet kérünk nekik, zavartalan uralkodást, biztonságos házat, vitéz hadsereget, bűséges senatust, becsületes népet, nyugodt földkerekséget, s amit csak óhajt még az ember és a császár*” (Apol. 30.4). Ami a keresztények erőszakmentes ellenállását illeti, azt még a filozófus-császár, *Marcus Aurelius* sem értette. Szerinte ugyan szép dolog az önként, személyes döntésből vállalt halál, de amit a

⁹ A *crimen laesae maiestatis* jogi tényállásáról lásd: CHILTON The Roman law of treason 73–81; FÖLDI – HAMZA, A római jog története és institúciói 565. A szerzők szerint a *crimen laesae maiestatis* már nem a *populus Romanus* biztonsága elleni bűncselekményeket jelentette, mint a köztársasági korban, hanem egyre inkább az államot megtestesítő császár személye ellen irányuló felségsértést.

¹⁰ DAUBE, *Civil Disobedience in Antiquity*. A szerző előadásai a témáról eredetileg a Cornell Egyetemen hangzottak el, ahol elég negatív fogadtatásra találtak, feltehetően a számos bibliai példa miatt, amiket *Daube* felsorolt. Pedig a Szentírás valóban bőségesen szolgál példákkal a „polgári engedetlenségre”, lásd: KONVITZ, *Conscience and Civil Disobedience 1629–1639*; FERGUSON, *Early Christian martyrdom 73–83. Sullivan, “I responded, I will not...”* c. tanulmányában megkísérelte bizonyítani, hogy a *Passio Perpetuae*-ban kifejeződő polgári ellenállás az észak-afrikai népesség részéről gyakran megnyilvánuló rómaellenesség szocio-politikai kontextusában is vizsgálható. Ez a teória azonban nem veszi figyelembe a pogányok és a keresztények között húzódó mély szellemi-morális ellentétet.

¹¹ Ezzel egy érzékeny pontjára tapintottak rá a római császárkultuszra, amely lényegileg más volt, mint a keleti monarchák tisztelete, akik „földreszállt istenekként” imádtatták magukat alattvalóikkal. A római jog szerint a császárok csak haláluk után váltak „valódi” istenökké, ha azt a *senatus* megszavazta (*divinatio*), lásd: MOMIGLIANO, *How Roman emperors became gods 181–193*; CHALUPA, *How Did Roman Emperors Become Gods? 201–207*. A keresztény apologetikus irodalomban schol nem esik szó a rossz (értsd: keresztényellenes) törvényekkel szembeni ellenállás jogáról. Valószínűleg azért, mert ilyenek nem is voltak. Ahogy már többen is kifejtették: egészen *Diocletianus*ig a római jog *expressis verbis* nem tiltotta be a kereszténységet. Ebből a szempontból tehát semmiképpen sem lehet a római jogrendet például az 1935. évi nürnbergi törvényekkel egy lapon említeni, ahogyan ezt tette például *Martin Luther King* (lásd: BEDEAU, *Civil disobedience in focus 75*).

¹² Itt a hangsúly az „*imádkozni*” kifejezésen van, mivel áldozatot bemutatni nem voltak hajlandók a császárok jólétéért. Számos mártíraktában a *pro salute imperatorum* áldozatbemutatás visszautasítása volt a közvetlen oka a keresztények kivégzésének. Az áldozat szerepéről a császárkultuszban lásd: PRICE, *Between man and god 28–43*.

¹³ MORALEE, *For Salvation’s Sake 69–94* (pogány, zsidó és keresztény dedikációk); cf. JIM, *On Greek dedicatory practices 631–638* (a milliányi különféle jelentés összefoglalása).

keresztények művelnek az *amphitheatrum*okban, az „*merő pártoskodó ellenállás*” és „*tragikus pózolás*”.¹⁴ Hosszú távon azonban igaznak bizonyult *Tertullianus* jól ismert mondása: „*A keresztények vére magvetés*” (*semen est sanguis Christianorum*, Apol. 50.13), hiszen a folyamatos represszió és az atrocitások ellenére a hívők lélekszáma folyamatosan nőtt.¹⁵

2. A keresztények számaránya

Ezen a ponton kell rátérnünk arra a lényeges kérdésre: mekkora is lehetett valójában a keresztény lakosság aránya a Római Birodalomban? Pontos számokat természetesen nem tudunk mondani, sőt forrásaink természetéből fakadóan még a becslés is nehézségekbe ütközik.¹⁶ *Iffabb Plinius* 110-ben *Traianushoz* írt nevezetes levelében Bithyniában – amely a Birodalom elég félreeső és nem is túl népes tartománya volt – a „*(keresztény) vádlottak nagy tömegéről*” és „*rengeteg emberről*” beszélt.¹⁷ A *numerus* és a *turba* jelentése: „*embertömeg; egy sereg ember; sokaság*”, amit lehetetlen számszerűsíteni. *Tertullianus* több művében is utal arra, hogy a keresztények nagy számban találhatóak szerte a Római Birodalomban, sőt annak határain túl is. Számokat természetesen ő sem mond, hiszen neki sem álltak rendelkezésére statisztikák. Helyette a közvéleményre hivatkozik: „*Tegnapiak vagyunk, és betöltöttünk már mindent, ami a tiétek: a városokat, a szigeteket, a várakat, a vidék helységeit, a piactereket, magát a hadsereget, a kerületeket, a decuriákat, a palotákat, a szenátust, a forumot, csupán a templomokat hagytuk meg nektek. Megszámlálhatjuk seregeiteket: egyetlen tartomány is többet állítana ki közülünk*” (Apol. 37.4–5). *Septimius Severus* korában 300–400 ezer főre becsülik a római hadsereg összlétszámát, és ugyanebben az időszakban 45 provincia létezett.¹⁸ Ha komolyan vesszük *Tertullianus* állítását, hogy egyetlen provinciában is több keresztény lakott, mint amennyi a hadsereg összlétszáma, akkor *minimo calculo* 13,5–18 millió kereszténnyel számolhatnánk a 3. század legelején, ami a 60 millióra becsült össznépeességnek kb. 22–30 százalékát tenné ki.¹⁹ Ez persze nyilvánvalóan retorikai túlzás.

Más helyütt *Tertullianus* azt írja: „*Ekkora sokaságunk, csaknem minden város lakosságának nagyobb része, csendben és szerényen viselkedik*” (Scap. 2.10). Ez azt jelentené, hogy csaknem minden város lakosságának több mint 50%-a kereszténnyé vált. A Római Birodalomban magas volt az urbanizált lakossága aránya: *Andrew Wilson* becslése szerint a kb. 2.000 városban élt az össznépeesség 17%-a, vagyis kb. 10 millió ember.²⁰ Ennek fele kb. 5 millió fő, ami már sokkal közelebb állhat a valósághoz, mint a 22 milliós becslés. Valószínűleg méginkább igaz lehet az a számítás, amit az Africa provincia helytartójának, *Scapulának* feltett költői kérdésből tudunk levezetni: „*Mit tesz el majd ennyi*

¹⁴ τὸ δὲ ἔτοιμον τοῦτο ἵνα ἀπὸ ἰδικῆς κρίσεως ἔρχηται, μὴ κατὰ ψιλὴν παράταξιν ὡς οἱ Χριστιανοί, ἀλλὰ λελογισμένως καὶ σεμνῶς καὶ ὥστε καὶ ἄλλον πεῖσαι, ἀτραγῶδως (Med. XI. 3.1–2). A *Marcus Aurelius* idején működő apologéták közül különösen a szír *Tatianos* hívta fel a császár figyelmét arra, hogy a keresztények kivégzésükkor tanúsított nyugalma nem pózolás, lásd: GRANT, *Five Apologists and Marcus Aurelius* 10–13., BENKO, *Pagan Rome and the Early Christians* 41–46. Utóbbi szerző elképzelhetőnek tartja, hogy a császár hallott a 177-ben Lyonban és Vienne-ban keresztényeken végrehajtott kivégzésekről.

¹⁵ A mondás utóéletéhez lásd: LEYERLE, *Blood is seed* 26–48; FIALON, “*Semen est sanguis christianorum*” 105–138.

¹⁶ A kérdés összefoglalása magyarul: EHRMAN, *A kereszténység diadala* 180–196; GRÜLL, *Rómaiak, zsidók, keresztények* 111–113.

¹⁷ *Iffabb Plinius* keresztényekkel kapcsolatos levelének számos egyéb tanulsága is van, amire a jelen tanulmány keretei között nem tudunk kitérni; a kereszténység expanziójáról Bithyniában lásd: ÖHLER, *Pliny and the Expansion of Christianity* 269–297.

¹⁸ MACMULLEN, *How big was the Roman imperial army?* 451. (Az előbbi A. H. M. Jones, az utóbbi A. Birley becslése.)

¹⁹ A demográfiai becsléseket lásd: GRÜLL, *A Római Birodalom gazdasága* 122–125.

²⁰ WILSON, *City sizes and urbanization* 190–192.

ezer emberrel, annyi férffival és nővel, mindkét nemből valókkel, minden életkorból valókkel, mindenféle rangúakkal, akik mind felajánlják magukat neked? [Tudniillik arra, hogy hitük miatt kivégezzék őket.] Mi történne az általad megtizedelt Karthágóval, amikor mindenki felismerné rokonát, hozzátartozóját, s talán még a magadfajta rangú személyek és matrónák is feltűnnének, vezető személyiségek barátai közül, azok rokonai és hozzátartozói?” (Scap. 5.2) A *Carthago decimata* szó szerint véve azt jelenti, hogy a fénykorában 170.000 főre becsült város minden tizedik lakosa keresztény lehetett, vagyis kb. 17.000 lélek.²¹

A keresztények számarányára vonatkozóan napjainkban az amerikai vallásszociológus Rodney W. Stark 1996-ban megjelent könyvének (*The Rise of Christianity*) becslései a legnépszerűbbek tudományos körökben. Stark szerint az első század végéig mindössze 7.500 keresztény élt a Római Birodalomban, ami rendkívül alacsony szám.²² Tekintetbe véve az első apostoli generáció erőteljes és sikeres missziós tevékenységét, kizártnak tarthatjuk, hogy a Jézus halálát és feltámadását követő 70 év alatt az egész Római Birodalomban mindössze 7.500 lett volna a Krisztus-követők lélekszáma. Stark további becslései is megdöbbentőek: szerinte 150 és 200 között a keresztények száma 40.000-ról 218.000-re nőtt, majd 250-re elérte az 1,17 milliót. Ez a 60 milliósra becsült összlakosságnak alig 2%-a lett volna több mint két évszázad alatt! Ráadásul épp abban a félévszázadban ért volna el csaknem hatszoros növekedést a kereszténység, amelyben addig soha nem látott mértékű, az egész Római Birodalomra kiterjedő üldözés indult ellene?

3. Rossz törvények – jogellenes eljárások

De kanyarodjunk vissza az üldözésekre, melyeknek okairól Tertullianus 197-ben közzétett *Apologeticum*-ában hosszas fejtegetést közölt.²³ A valószínűleg jogi végzettségű karthágói szerző szerint a keresztények ellen folytatott eljárások a római jog szempontjából is teljességgel jogszerűtlenek. „Ez az állam, amelynek szolgálói vagytok, polgári és nem zsarnoki hatalom” (*Hoc imperium, cuius ministri estis, civilis, non tyrannica dominatio est*, Apol. 2.14) – írja a mű címzettjeinek: a „Római Birodalom elöljáróinak” (*Romani imperii antistites*). Egy szabad – vagyis nem-zsarnoki – államban a jog uralma érvényesül, és a kormányzás a nép érdekét szolgálja.²⁴ Ezt fejezi ki a *dominatio civilis* és a *dominatio tyrannica* szembeállítása: az előbbiben az uralom a nép érdekét, az utóbbiban egyedül a zsarnokét szolgálja; az előbbit a szabad polgárokkal; az utóbbit a rabszolgákkal szemben alkalmazzák; az előbbit a törvények uralma, az utóbbit az erőszak tartja fenn. Tertullianus felfogásában a nem-zsarnoki uralom először is törvénytisztelő, egyenlően bánik a polgárokkal, és azok javát keresi; másodsor elismeri mindazt, ami a közjó érdekét szolgálja, és morálisan előnyös a társadalom számára; harmadszor, elismeri, hogy a polgároknak joguk van saját lelkiismereti meggyőződésük alapján cselekedni. Ez természetesen azt is magában foglalja, hogy valaki ne vegyen részt a császárkultuszban, ha az sérti a lelkiismeretét. A *dominatio civilis* Tertullianus értelmezésében a Római Birodalom valamennyi szabad

²¹ Az ún. megtizedelés római katonai büntetés volt, amit lázadó csapatoknál alkalmaztak, lásd: PICKFORD, *The Cruelty of Roman Military Punishments* 123–129. A számadathoz lásd: HANSON, *An Urban Geography of the Roman World* 120.

²² STARK, *The Rise of Christianity* 7. Valójában STARK táblázatában 7.530 szerepel, amiből a naiv olvasó azt a következtetést vonathatja le, hogy a szerző pontos számadatokkal dolgozik. Erről azonban szó sincsen!

²³ Bővebben lásd: GRÜLL, *Rómaiak, zsidók, keresztények* 124–136, további szakirodalommal.

²⁴ ATKINS, *Tertullian on 'The Freedom of Religion'* 147–149. A szerző azt is kimutatta, hogy Tertullianus itt Cícero nyelvénél kölcsönöz, akinél a *dominatio* zsarnoki uralom, szembeállítva az *imperium*-mal, amit a törvényesen megválasztott tisztviselők gyakorolnak.

jogállású lakosára értendő.²⁵ A törvényeknek a gonoszt (*malum*) kell visszaszorítaniuk és a jót (*bonum*) erősíteniük (Apol. 4.5). A törvények lehetnek rosszak és igazságtalanok, de mivel emberi alkotások – nem az égből hullottak alá! – ki lehet, sőt ki is kell javítani őket: „Hány törvény rejtőzik még előttetek, melyet ki kellene javítanotok! A törvényeket bizony nem az éveik száma, nem az alapítók méltósága (*dignitas*) ajánlja, hanem csupán az igazságosság (*aequitas*). Mihelyt tehát igazságtalanoknak ismerik meg őket, méltán ítélik el őket, még akkor is, ha azok ítélnék.”²⁶

A törvényeknek nem önmaguk előtt, hanem azok szemében kell igazságosnak lenniük, akik-től az engedelmeséget elvárják; azok a törvények azonban gyanúsak, amelyekkel kapcsolatban nem lehet vizsgálódni; azok pedig egyenesen gonoszok, amelyek vizsgálat nélkül zsarnokoskodnak a népen: „Nincs törvény, amely az igazságosság bizonyosságával magának (*lelkiismeretének*) tartozik csupán. Azoknak tartozik inkább ezzel, akiktől engedelmeséget remél. Egyébként gyanús a törvény, amelyik nem akarja, hogy megvizsgálják; gonosz azonban, ha vizsgálat nélkül zsarnokoskodik.”²⁷

Tertullianus itt vékony jégen jár, hiszen már nem a szabad köztársaság korában vagyunk, amikor a népgyűlés által választott főtisztviselők és a szenátus hozták a törvényeket és rendeleteket, amelyeket a néptribunusok megvétőzhettek, vagy akár a népgyűlés is leszavazhatott.²⁸ A principátus korában a császárok leiratai, rendeletei, a szenátusi határozatok, vagy akár a helytartói rendeletek olyan *sacrae litterae* („szent szövegek”) voltak, amelyeket betű szerint be kellett tartani.

Tertullianus egész érvelése azon alapul, hogy a keresztények üldözése jogellenes. Márpedig, ha a *res publica populi Romani* „jogállam” – fordítsuk most így a *civilis dominatio*-t – akkor elviekben lehetne alapja a jogellenes intézkedésekkel szembeni ellenállásnak azok részéről, akiket a jogsértések sújtanak.²⁹ *Tertullianus* azonban a jogforrásokból csupán kettőre hivatkozik: a szenatusi határozatokra és a császári rendeletekre, ámde egyet sem idéz ezekből, amelyekben *expressis verbis* betiltották volna a kereszténységet.³⁰ A „polgári ellenállásra” egyébként maga *Pál* apostol is példát szolgáltatott, amikor a római polgárjoga által biztosított legális lehetőségeket maxismálisan kimerítette saját védelme érdekében: tiltakozott, amikor ítélet nélkül nyilvánosan megvesszőzték Filippiben³¹; ellenállt, mikor ítélet nélkül vallatni akarták Jeruzsálemben³²; a iudaeai helytartó ítélete ellen pedig a császárhoz fellebbezett.³³

5. Az ellenállás elméleti lehetőségei

²⁵ ATKINS, Tertullian on ‘The Freedom of Religion’ 153–154.

²⁶ *Quot adhuc vobis repurgandae latent leges! Quas neque annorum numerus neque conditorum dignitas commendat, sed aequitas sola, et ideo, cum iniquae recognoscuntur, merito damnantur, licet damnent, Apol. 4.10.*

²⁷ *Nulla lex sibi soli conscientiam iustitiae suae debet, sed eis, a quibus obsequium expectat. Ceterum suspecta lex est, quae probari se non vult, improba autem, si non probata dominetur, Apol. 4.13.*

²⁸ *Atkins* „republikanizmusnak” tartja *Tertullianus* hozzáállását a törvényekhez, ami egyebek között *Cicerón*a volt jellemző (cf. *Cic. Rep. I. 39, 42; III. 43–45*), lásd: ATKINS, Tertullian on ‘The Freedom of Religion’ 158.

²⁹ Ennek extrém formája lehetett volna a zsarnokok kiiktatása, de *Dosenrode* szerint a *tyrannicidium* csak *Aquinói Tamás* politikai teológiájában jelenik meg először. Lásd: DOSENRODE, Always Turning the Other Cheek? 4.

³⁰ Ezt két munkámban is részletesen kifejtettem. Lásd: GRÜLL, „Non licet esse vos!”; GRÜLL, Rómaiak, zsidók, keresztények 124–127; contra: SÁRY, A keresztények jogi helyzete a Decius előtti időkben 222–225.

³¹ ApCsel 16:36–39.

³² ApCsel 22:24–29.

³³ ApCsel 25:10–11. *Sáry Pál* is azt hangsúlyozza, hogy *Pál* apostol ismerte és tisztelte a római jogrendszert, de amikor szükségesnek látta, élt is a jog biztosította lehetőségekkel. Lásd: SÁRY, Bűnvádi eljárások az Újszövetségben 112.

Tertullianus az Apologeticumban is eljátszik azzal a gondolattal: mi volna, ha a keresztények en masse ellenállnának az őket elnyomó hatalomnak? „[3] Tapasztaltatok-e valaha mégis az annyira összetartó emberek részéről, az akár a halálig elszánt, bátor emberek részéről megtorlást a jogtalanságért? (a) Pedig, akár egyetlen éjszaka s néhány nyomorúságos fákhya munkája is bőségesen elegendő volna a bosszúállásra, ha rosszat rosszal viszonyoznunk nem lenne nálunk tilos. Távolságot legyen azonban, hogy a mi Istenhez tartozó közösségünk akár csak húzódozókként elszüneteljen mindazt, amiben igaznak bizonyul emberi tűzzel álljon bosszút, vagy hogy fájjalja azt eltűnni, amiben megpróbáltatják. [4] (b) Nos, ha pedig nem csupán titkos bosszúállók, hanem a nyílt ellenségek szerepét akarnók vállalni, vajon hiányoznának-e a kellő számú, erős csapataink? Talán bizony többen vannak a mórok, a markomannok, és maguk a parthusok, vagy bármekkora, de egyetlen helyhez és határhoz kötött népség fiait, mint mi, az egész világ népe? (...) [5] Megszámlálhatjuk seregeiteket: egyetlen tartomány is többet állítana ki közülünk. Miféle háborúra nem lennénk alkalmasak és elszántak, bár fegyveres erőben nem mérkőzünk veletek, mi, akik oly szívesen szenvedjük el a véres halált, ha tanításunk szerint nem annyira a magunk megölését kellene megengedniünk inkább, hanem mások fölkoncolását szorgalmaznunk? [6] (c) Hatalmunkban állna, hogy fegyvertelenül, lázadás nélkül, csupán mint elégedetlenek, egyedül az elkülönülés gyűlöletével harcoljunk ellenetek. Ha ugyanis mi, ilyen óriási embersokaság, a földkerekség valami távolos zugába szakadnánk el tőletek, szűgyenkezéssel töltené el egész uralmatokat ennyi mindenféle polgár elvesztése, sőt utolérné még a teljes megsemmisülés büntetése is. [7] Megrendülnétek kétségtelenül, ha látnotok kellene elhagyatottságotokat, az élet megsemmisülését, és a félig-meddig kihalt világ borzalmát magatok körül. Lámpással keresnétek az embereket, akiket uralkodhassatok. Több ellenségetek maradna vissza, mint amennyi polgárotok. [8] Most ugyanis kevesebb ellenségetek van, mint amennyi polgárotok, a keresztények sokasága miatt, hiszen belőlük áll majdnem az egész hússéges polgárság.”³⁴

Sajnos a magyar fordítás nem adja vissza pontosan Tertullianus gondolatmenetét. Ugyanis mindjárt az első mondatban nem arról van szó, hogy a pogányok „összetartó népségnek” látták a keresztényeket, hanem azzal vádolták őket, hogy „összeesküvők” (*conspiratis*).³⁵ A szerző erre a vádra a következő alternatívákat vázolja fel, amikkel – ha ez a vád igaz volna – élhetnének a keresztények:

(a) Titkos felforgató tevékenység (*vindices occulti* = „rejtőző bosszúállók”), amely aláásná a társadalmi rend és az állam biztonságát. Konkrétan az éjszakai gyújtogatásokra utal, amellyel nagy zavart lehetett kelteni, különösen egy olyan korban, amikor a hatékony tűzoltás még nem igazán létezett.³⁶ A *lex Cornelia de sicariis et veneficis* alapján egyébként a gyújtogatókat „tűztől és víztől eltiltották” (*aqua et igni interdictio*), ami a száműzetés legsúlyosabb formája volt, mivel *capitis deminutio*val, vagyis a római polgárjog elvesztésével járt, s ha a száműzött személy engedély nélkül visszatért, kivégezték (*Marc. Dig. XLVIII. 19.4: deportato poena capitis adrogatur*).³⁷

(b) Nyílt fegyveres lázadás (*hostes exserti* = „nyílt ellenségek”; *rebelles* = „lázdók”), amelyben példának hozza fel a Római Birodalom legnagyobb ellenségeit: délen a mórokat, északon a markomannokat, és keleten a parthusokat. Egy kis csúsztatás ugyan van ebben a példában, hiszen a felsorolt népek sohasem tartoztak tartósan a Római Birodalom fennhatósága alá. Ezekkel a népekkel szemben, akik saját határaik között élnek (*suorum finium gentes*), a keresztények az egész világon jelen vannak (*gentes totius orbis*), és létszámában is messze felülmúlják a felsorolt ellenséges nácioikat. A *cui bello non idonei, non prompti fuisset etiam impares copias* annyit jelent, hogy a keresztények bármiféle

³⁴ Tert. Apol. 37.3–8, *Városi István* fordítása.

³⁵ A rómaellenes ún. keresztény összeesküvéshez lásd többek között: WANG, *Confrontation between Christianity and the Roman Empire* 14–40.

³⁶ LINDNER, *Megjegyzések a Római Birodalom tűzvédelméhez* 67–74.

³⁷ SÁRY, *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben* 139–140.

háborúra „*alkalmasak és elszántak*” volnának, még akkor is, ha nyilvánvalóan egyenlőtlen harcot vívnának a római csapatok ellen (*impares copias*). Úgy látszik, hogy a római hadsereg bealázásáig azért nem merészkedett *Tertullianus*, annál kevésbé sem, mivel apja római katonatiszt volt.³⁸

(c) Végül felmerül lehetőségként a tömeges kivándorlás a Római Birodalom területéről „*a földkerekség valami távolosó zugába*” (*in aliquem orbis remoti sinum*),³⁹ aminek az volna a következménye, hogy szinte kihalna a Birodalom (*quasi mortui orbis*), és több ellensége maradna a rómaiaknak, ahány becsületes polgára. A Római Birodalomban viszonylag szabadon vándorolhattak személyek és csoportok, de tömeges migrációra csak akkor került sor, mikor egyes népcsoportokat betelepítettek a limesen belülre (immigráció). Tömeges kivándorlásról (emigráció) nem tudunk, de ha lett volna ilyen, azt a római hatóságok valószínűleg minden erővel igyekeztek volna megakadályozni, különösen egy olyan korban, amikor a népesség tartós fogyása volt jellemző.

Tertullianus azonban mindjárt e gondolatmenet elején leszögezi: „*rosszat rosszal viszonyozni nálunk tilos*”, ami *Pál* apostol szavait visszhangozza: „*Ne fizessetek senkinek rosszal a rosszért*”⁴⁰, illetve „*Ne győzzön le téged a rossz, hanem te győzd le a rosszat a jóval*”.⁴¹ A keresztények, ahelyett, hogy titokban gyűjtogatnának, inkább elszenvedik a tűzhalált; a fegyveres lázadás helyett pedig szívesen viselik felkoncoltatást, az Írásokból levezetett „*inkább öljenek meg téged, minthogy te ölj*” (*magis occidi liceret quam occidere*) elv alapján. A tömeges kivonulás helyett – bár ez nincs nyíltan kimondva – inkább a helyben maradást választják. Összefoglalva: ha a keresztények ragaszkodnak saját vallásuk alapelveihez, nincs más lehetőségük, mint az üldözések elviselése.

6. Róma, a „Vissztartóztató”

Van azonban egy másik, rejtett ok is, amiért a keresztények nem lázadtak a császári hatalom ellen, legalábbis *Antoninusok* és *Severusok* időszakában. Ez az ok kifejezetten teológiai jellegű, és a végidőkkel kapcsolatos várakozással (parúziavárással) függ össze. A Biblia két apokaliptikus könyve: az ószövetségi *Dániel*-könyv és az újszövetségi *Jelenések* könyve alapján – *Tertullianus* mindkettőt alaposan ismerte és számtalanszor idézte életművében – a Római Birodalom lesz az utolsó az egymást követő birodalmak sorában.⁴² Ebből pedig az következett, hogy a Bibliában a végidőkre megjövendölt, az egész földre kiterjedő apokaliptikus méretű katasztrófa-sorozat („*a nagy nyomorúság*” = θλιψις μεγάλη⁴³) addig nem következik be, ameddig az *imperium Romanum* fennáll. „*Ámde még más, erőteljesebb szükség is adódik, hogy a császárokért, sőt az egész birodalom fennállásáért és a római ügyekért is imádkozzunk. Nagyon jól tudjuk, hogy világkorszak közeli lezárását jelző szörnyű nyomorgattatást, amely az egész földkerekséget fenyegeti, a Római Birodalom fönnállása tartóztatja csupán. Így azután, mivel magunk is*

³⁸ A keresztények mint „kisebbség” helyzetéről a római hadseregben lásd: GELDMACHER–RAUCH, Christen als Minderheit im Römischen Militär 27–46.

³⁹ Erről *Horatius* XVI. *epodusa* jut eszünkbe, amelyben a polgárháborúk elől a kivándorlást javasolja a költő, mégpedig a Boldogok Szigeteire, lásd: BOND, The Augustan Utopia of Horace and Vergil 31–52.

⁴⁰ Róma 12:17.

⁴¹ Róma 12:21. A Róma-levél „kértelmű narratívájáról” a császárkultusszal kapcsolatban, lásd: WRIGHT, Paul and Caesar 173–193; HORSLEY, Paul and the Roman Imperial Order 25–46.

⁴² *Dániel* könyve *Tertullianus*nál: DUNN, Tertullian and Daniel 330–344; PAP, *Dániel* könyve *Tertullianus* Adversus Iudaeosában 121–129; a *Jelenések* könyve és *Tertullianus*: PELIKAN, The Eschatology of Tertullian 108–122; KURYLLAK, Apocalyptic Symbols 2–23; az ún. utolsó birodalom zsidó–keresztény koncepciójáról lásd még: GRÜLL, Az utolsó birodalom 7–11.

⁴³ Máté 24:21; Lukács 21:23; *Jelenések* 7:14. A kifejezés értelmezését lásd: PATE–KENNARD, Deliverance Now and Not Yet.

*fázzunk e dolgok megtapasztalásától, míg elhalasztásukért könyörgünk, Róma uralmának tartósságát is előmozdítjuk.*⁴⁴

Az idézet szövegkörnyezete erősen emlékeztet a Thesszalonikában lévő gyülekezethez írt levél kijelentésére, mely szerint „*a bűn embere, a veszedelem fia*”⁴⁵, vagyis az *Antikrisztus* egyelőre azért nem tud megjelenni a világban, mert valami visszatartóztatja: „*És most tudjátok, mi tartja vissza, amiért csak a maga idejében fog az megjelenni; működik ugyan már a törvényszegés titkos bűne: csakhogy annak, aki azt még most visszatartja, félre kell az útból tolatnia*”. Pál azonban nem árulja el, pontosan mi az a „visszatartóztató” (τὸ κατέχον), amely megakadályozza a „törvénytaposó” megjelenését, és aminek a későbbiekben „félre kell az útból tolatnia”, de az elterjedt evangéliumi értelmezés szerint ez maga az Egyház.⁴⁶ A modern értelmezők ugyanis szinte kivétel nélkül figyelmen kívül hagyják az Egyház elragadtatására vonatkozó ígéretek.⁴⁷ Tertullianus tudatában volt ennek, hiszen ismerte az I. Thesszalonika 4:16–17 igeverseket: „*Mert maga az Úr riadóval, arkangyal szózatával és isteni harsonával leszáll az égből: és feltámadnak először akik meghaltak volt a Krisztusban; azután mi, akik élünk, akik megmaradunk, elragadtatunk azokkal együtt a felhőkön az Úr elébe a levegőbe; és ekképpen mindenkor az Úrral leszünk*”. Kiderül ez a *De anima* című értekezéséből, ahol azt írja: „*Hogyan emelkedhet fel a lélek a mennybe, ahol már ott ül a Krisztus az Atya jobbján, mikor még szólalt meg az Isten parancsára az arkangyal trombitája, amikor még azok, akiket az Úr eljövetele itt ért a világban, nem ragadtattak fel a levegőbe, hogy eljövetelekor találkozzanak vele?*”⁴⁸

Tertullianus azonban a τὸ κατέχον-t nem az Egyházzal azonosította, amint az kiderül a *De resurrectione mortuorum* alábbi szövegéből, melyben a II. Thesszalonika 2:1–10a igeversek közé illesztve adta elő sajátos értelmezését, amit az alábbi fordításban – a könnyebb követhetőség kedvéért – nem dőlttel szedtünk: „*Kériünk pedig titeket, atyámfiai, a mi Urunk Jézus Krisztus eljövetelére és a mi ő hozzátá leendő egybegyűlésiünkre nézve, (13) Hogy ne tántoríttassatok el egyhamar a ti értelmetektől, se ne háboríttassatok meg, se lélek által, se beszéd által (tudniillik a hamis prófétáké által), se nekiünk tulajdonított levél által (tudniillik a hamis apostoloké által), mintha itt volna már a Krisztusnak ama napja. (14) Ne csaljon meg titeket senki semmiképpen. Mert nem jön az el addig, mígnem bekövetkezik előbb a szakadás (tudniillik ezé a királyságé), és megjelenik a bűn embere (vagyis az Antikrisztus), a veszedelemnek fia, (15) aki ellene veti és fölébe emeli magát mindannak, ami Istennek vagy istentiszteletre méltónak mondatik, annyira, hogy maga ül be, mint Isten az Isten templomába, Isten gyanánt mutogatván magát. (16) Nem emlékeztetek-é, hogy megmondtam néktek ezeket, amikor még ti nálatok voltam? (17) És most tudjátok, mi tartja vissza, amiért csak a maga idejében fog az megjelenni. (18) Mert már működik a törvényszegés titkos bűne: csakhogy annak, aki azt még most visszatartja, félre kell az útból tolatnia (mi más volna ez, mint a római állam, amelynek szétszakadása és szétoszlása tíz király között fogja nyakunkra hozni az Antikrisztust) (19) és akkor fog megjelenni a törvénytaposó, akit megemészti az Úr Jézus az ő szájának leheletével, és megsemmisít az ő megjelenésének*

⁴⁴ Tert. Apol. 32.1. *Városi István* fordítása kisebb módosításokkal.

⁴⁵ II. Thesszalonika 2:3–10.

⁴⁶ Nicholl (MICHAEL, *The restrainer removed* 30–31) felsorolja az eddigi értelmezéseket: (1a) a római császár vagy a római birodalom; (1b) valamilyen földi uralkodó vagy maga a jogrend és a törvényesség; (2) maga Pál apostol vagy az evangélium hirdetése; (3) a Sátán vagy a lázadás; (4) Isten akarata, Isten terve; (5) a *Szent Lélek (Szellem)*. – Az Egyház nem szerepel nála. A szerző megoldása, hogy a „visszatartóztató” Mihály angyali fejedelem, egyáltalán nem meggyőző.

⁴⁷ Lásd: János 14:1–3; I. Thesszalonika 4:13–18; I. Korinthusz 15:51–58. Az elragadtatás kérdéséről lásd: WALVOORD, *The Rapture Question* 181–268 (hermeneutika és exegézis).

⁴⁸ *Quo ergo animam exhalabis in caelum Christo illic adhuc sedente ad dexteram patris, nondum dei iussu per tubam archangeli audito, nondum illis quos domini adventus in saeculo invenerit, obviam ei ereptis in aeternum, An. 55.3.*

*feltűnésével; (20) akinek eljövetele a Sátán ereje által van, a hazugságnak minden hatalmával, jeleivel és csodáival, és a gonoszságnak minden csalárdságával azok között, akik elvesznek.*⁴⁹

A szövegrésszel kapcsolatban három kérdést kell megvizsgálnunk: (1) Mi a visszatartóztató (*qui nunc tenet* = τὸ κατέχον)? *Tertullianus* szerint ez maga a római állam, bár figyelemre méltó, hogy itt nem a *res publica* vagy az *imperium* szót, hanem a *Romanus status* kifejezést használta (a *status* tkp. „helyzet, állapot, körülmény”); de a *hoc regnum* használata egyértelműsíti, hogy itt az *imperium Romanum*-ról van szó.⁵⁰ (2) Mit jelent a szakadás (*abscessio* = ἀπόσπασις)? Érdekes, hogy ezt sem a hanyatló szellemi–erkölcsi állapotokra vagy az Egyházra vonatkoztatja, hanem a római államra (*huius regni abscessio*), mégpedig (az eleddig egységes) hatalom szétesztására tíz király között (*abscessio in decem reges*). Ezt *Dániel* és a *Jelenések* könyve kijelentései alapján gondolhatta, mivel az előbbi szerint a negyedik birodalomból (vagyis Rómából) „tíz király támad”⁵¹; míg a *Jelenések*ben az szerepel: „A tíz szarv pedig, amelyet láttál, tíz király, olyanok, akik még birodalmat nem kaptak; de hatalmat kapnak, mint királyok egy óráig a fenevaddal. Ezeknek egy a szándékuk; erejüket és hatalmukat is a fenevadnak adják”.⁵² *Tertullianus* valószínűleg úgy képzelte, hogy miután Róma elvész vagy eltűnik (*abscondo* = ’szétszakad, megsemmisül’), hatalma tíz király között oszlik szét (*in decem reges dispersa*), akik fölé majd az *Antikrisztus* fog felemelkedni (*superducat*). (3) Hogyan jelenik meg (*revelabitur*) az *Antikrisztus*? *Tertullianus* tudatában volt annak, hogy az *Antikrisztus* megjelenése előtt az ő „előfutár-szellemei” (*praecursores*) rajzanak ki a világba, akik egyebek mellett tagadják, hogy *Jézus* testben jelent meg; de ezek nem azonosak magával az *Antikrisztussal*, akinek eljövetelét *Tertullianus* „fenyegetően közelinek” érezte.⁵³ Az *Adversus Marcionem* ötödik könyvében annyit mond róla: „Felkel minden ellen, amiről azt mondják: isten, és minden vallás ellen, hogy Isten templomában üljön, Istenként mutogatva magát”, vagyis úgy mutatja be, mint aki minden istenség és minden vallás ellensége lesz.⁵⁴ *Tertullianus*-nak tehát eszébe sem jutott, hogy az Antikrisztust a mindenkori római császárokkal azonosítsa, mivel annak felemelkedését szerinte meg kellett előznie a Birodalom felbomlásának és a „tíz király” eljövetelének. A körben forgó érvelés egyik tipikus példája, hogy emiatt vélte úgy: maga a római állam az – élén a mindenkori császárral –, amelyik visszatartja az Antikrisztus eljövetelét.

7. Az ellenállás képtelensége

A harmadik század elején alkotó *Tertullianus* kizártnak tartotta, hogy a keresztények ellenálljanak az őket üldöző római államhatalomnak; vagy esetleg kivonuljanak a Római Birodalom területéről; vagy akár beszivárognak az államapparátusba, és belülről vegyék át a hatalmat. Mindig az éppen regnáló uralkodóért imádkoztak – amibe talán belefért az is, hogy a császár megtérjen –, de eléggé valószínűtlennek tűnik, hogy kifejezetten keresztény császáráért vagy keresztény birodalomért esedeztek

⁴⁹ Tert. Res. carn. 24.12–20. *Griüll Tibor* fordítása.

⁵⁰ A szó jelentéséhez lásd: TURCAN, Notions romaines de l'état 621–641.

⁵¹ *Dániel* 7:24.

⁵² *Jelenések* 17:12–13.

⁵³ NICHOLS, Prophecy makes strange bedfellows 87–105; LOREIN, The Antichrist in the Fathers 44–46.

⁵⁴ *extollens se super omne quod deus dicitur et omnem religionem, consessurus in templo dei et deum se iactaturus, Marc. V.16.4, cf. I. János 4:1.*

volna Istenhez. *Tertullianus* szerint a keresztényektől mi sem állt távolabb, mint a politika.⁵⁵ Ugyanakkor a római állam vezetőinek szempontjából nézve nyilván felmerült, hogy egy ekkora embertömeg biztonsági kockázatot jelent a birodalom számára. *Decius* 249-ben kiadott rendeletéig összbiródomi szinten nem üldözték a keresztényeket, a „piszkos munkát” a tartományi helytartók és a városok vezetői végezték el, előítéletességük és elvetemültségük mértéke szerint.⁵⁶ Talán attól féltek a császárok, hogy egy a Birodalom egészére kiterjedő üldözés egységes ellenállásba kovácsolja össze a keresztényeket? (Tudjuk, hogy ez *Diocletianus* alatt sem történt meg, viszont ekkor már történtek lokális kísérletek a fegyveres lázadásra, aminek csak még súlyosabb üldözés lett a következménye.⁵⁷) Ameddig az üldözés csupán lokális szinten valósult meg, a keresztények el tudtak menekülni olyan helyekre, ahol épp megtűrték őket, de egy birodalmi szintű üldözés elől elvileg csak a *limes*en túl lehetett volna elrejtőzni, ezt viszont legfeljebb a határok mentén élők teheték meg.⁵⁸

A montanista *Tertullianus* a *Menekülés az üldözés idején* (*De fuga in persecutione*) c. művét a nagye gyházhhoz tartozó *Fabi*usnak címezte, aki azt kérdezte tőle: „szabad-e menekülniük a keresztényeknek az üldözések idején”?⁵⁹ *Tertullianus* teljes retorikai vértzetben, a tőle megszokott erudícióval bizonygatta, hogy nem, egy keresztény nem menekülhet az üldözések elől. Ennek okát elsősorban abban jelölte meg, hogy az üldözés magától *Istentől* származik, aki ilyen módon próbálja és tisztítja meg az Egyházat, s csak az üldözés végrehajtását bízta rá az emberiség ellenségére, a Sátánra. Az üldözést szerinte „nem szabad elkerülni, mert jó; szükségképpen jó mindaz, amit Isten annak lát” – mondja ebben a művében (*Fug.* 4.1). *Scorpiacae* (*A skorpiósípések ellenszere*) című munkájában egyenesen a skorpiókhöz hasonlította azokat a keresztényeket, akik szerint a „vértanúk halála értelmetlen” (*Scorp.* 1.7).⁶⁰ Ezek egyebek mellett azzal érveltek, hogy „*Krisztus egyszer már meghalt értünk, egykor őt megölték, nekünk már nem kell megöletnünk magunkat*” (*Scorp.* 1.8). Az ilyesfajta érvelést azonban *Tertullianus* egyenesen „hányingerkeltőnek” és „undorító eretnokségnek” nevezte. Ebben a művében is az üldözések szükségszerűségét bizonygatja, mivel szerinte *Isten* ezek által jobbítja meg a keresztényeket és tartja őket távol a bálványimádásától. Két hasonlattal is él: az üldözések olyanok, mint bizonyos orvosi beavatkozások, amelyek fájdalmasuk ugyan, de végső soron meggyógyítják a testet (*Scorp.* 5.6-13); illetve a versenysportok, amelyekben a végső jutalom, a győztesek koszorúja, minden korábban elszenvedett rosszért és fájdalomért kárpótol (*Scorp.* 6.2-6).⁶¹ *Tertullianus* szerint a vértanúság az a mód,

⁵⁵ Ezt így fejezi ki: miközben a pogány filozófusok közül többen *tyrannusok* akartak lenni (*tyrannidem adfectant*), addig „a keresztény ember még az aedilis méltóságát sem kívánja” (*Christianus vero nec aedilitatem, Apol.* 46.13). A keresztények egyébiránt mindenben ugyanazt az életet éltek, mint pogány szomszédaik: „*Veletek együtt hajózzunk és katonáskodunk, műveljük a földet és kereskedünk, így tebát a legkülönfélébb mesterségeket űzzük és munkánk gyümölcsét rendelkezésetekre bocsátjuk ország-világ előtt*” (*Apol.* 42.3). *Tertullianus* állítólagos keresztény „izolacionizmusáról” lásd: HORNUS, Étude sur la pensée politique de Tertullien 1-38; KITZLER, Christian Atheism, Political Disloyalty 245-259.

⁵⁶ Az egyes császárok viszonya a keresztényüldözésekhez: BARNES, Legislation against the Christians 32-50; az észak-afrikai keresztényüldözésekhez vö.: BIRLEY, Persecutors and martyrs in Tertullian's Africa 37-68; a keresztényüldözések történetéhez a milánói ediktum kiadásáig lásd: LADOCSEI, Keresztényüldözés a Római Birodalomban 23-168.

⁵⁷ *Eus.* HE VIII. 6.8. obskúrus megjegyzése szerint a kappadokiai Meliténében és Szíria bizonyos körzeteiben támadtak rá keresztények a birodalmi kormányzatra, lásd: MITCHELL, Hagiography and the Great Persecution 67-68.

⁵⁸ Valószínűsíthető, hogy Nagy Konstantin anyja, Heléna, aki *Constantinus Chlorus* ágyasa volt, és keresztény hitre tért, befolyásolta a társuralkodót abban, hogy Britanniában csak látszatintézkedéseket hoztak a keresztények ellen. Lásd: DRIJVERS, Helena's life before the reign of Constantine 7-19.

⁵⁹ A mű teológiai hátteréhez lásd: GREB, Die Flucht in der Verfolgung 491-522.

⁶⁰ A mű értelmezéseit lásd: BARNES, Tertullian's Scorpiace 105-132.

⁶¹ *Tertullianus* – számos egyházi szerzótől eltérően – nagyra becsülte az orvostudományt és számos művében hivatkozott rá metaforikus értelemben (GRÜLL, Rómaiak, zsidók, keresztények 79-82); a görög típusú versenysportokról is rendkívül érdekes információkat közöl, és kevésbé elutasító velük szemben, mint a *De spectaculis*-ban (vö. *Spect.* 18.1-3).

amellyel az ember bizonyosan elnyeri az üdvösséget. Összegezve a mondottakat, alapvetően három dolog miatt kell túrnia a keresztényeknek az üldözéseket: Mert ez *Isten* akarata; mert engedelmeskedni kell a felsőbb hatalmasságoknak; magának *Jézusnak* és az apostoloknak példáját kell követni.

A keresztények azonban nemcsak a „*ne álljatok ellen a gonosznak*”⁶², „*szeressétek ellenségeitek*”⁶³, „*minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak*”⁶⁴ és más hasonló újszövetségi parancsok miatt nem fordultak a római állam és az azt képviselő mindenkori császár ellen. Ebben az az eszkatológiai látás is szerepet játszhatott, amely a „*nagy nyomorúság*” előtti utolsó birodalomnak a császári Rómát tartotta, és ennek tulajdonította az antikrisztusi birodalom eljövételét gátló erőt. Az már a történelem nagy kérdőjelei közé tartozik, hogy – a zsidó írástudóktól és rabbiktól eltérően⁶⁵ – a keresztény teológusok miért nem vették észre ennek a birodalomnak a feneketlen gonoszságát. Pedig maga *Tertullianus* is írt arról, hogy Jelenések könyve hétfejű vörös Fenevadján lovagló Nagy Parázna az, amelynek pohara a mártírok vérével van tele: „*A Nagy Babilon úgy íratik le, mint amely részeg a szentek véréből: részegségét kétségkívül a mártírok pohara okozta*”.⁶⁶ A Babilon = Róma azonosítás sem volt ismeretlen *Tertullianus* számára. *A zsidók ellen* (*Adversus Iudaeos*) írt művében írja: „*Ugyanígy a mi János evangélistánknál Babilon igazából Róma városának a képmása, mivel ugyanolyan nagy és gőgös a hatalmára nézve, és ugyanúgy legyőzi a szenteket*” (*sanctorum debellatrix*, Adv. Iud. 9.15). Azt is már régen felismerte a kutatás, hogy a Jelenések 17–18. fejezete párhuzamba állítható a második szofisztika birodalomkritikájával, amely elítéli Róma szélsőséges erőszakosságát, mélységes erkölcstelenségét, a leigázottak gazdasági kiszigerelését és a luxus-imádatot.⁶⁷ A császárkori római uralommal szembeni fegyveres ellenállásra bőven akadnak példáink a germánok, batávok, egyiptomiak, dákok és egyes afrikai törzsek esetében, ám ezek többsége egy-egy bennszülött *gens* kiszakadási kísérlete volt a Római Birodalomból, amit viszonylag hamar levertek.⁶⁸ A zsidók ellenállása már bonyolultabb kérdés, mivel a három nagy rómaellenes felkelés (Kr. u. 66–73; 115–117; 132–136) kiobbantásában bizonyos bibliai próféciaik értelmezése is közrejátszott.⁶⁹ Mindenesetre a rómaiak válasza egyértelmű volt: elpusztított települések, felperzselt régiók, elkönfiskált földek, megölt vagy rabszolgának eladott emberek százezrei – és a dicső győzelmek emlékére épített diadalkapuk, *tropaeumok*, emlékoszlopok és

⁶² Máté 5:39.

⁶³ Lukács 6:27.

⁶⁴ Róma 12:21.

⁶⁵ A rabbinikus irodalom Róma gonoszságáról, lásd: GRÜLL, Pax Romana – alulnézetben 27–36.

⁶⁶ *Magna etiam Babylon cum describitur ebria sanctorum cruore* (cf. Jelenések 17:6), *sine dubio ebrietas eius martyriorum poculis ministratur*, Scorp. 12.11. – A „mártírság pohara” kifejezést *Jézus* használta a *Zebedeus*-fiakkal történő beszélgetésében (Máté 20:22; Márk 10:38–39), később innen terjedt el a patrisztikus irodalomban: *martyrii poculum* (Cypr. Epist. LVII. 2.2 = CSEL IIIB 652); *poculum martyrorum* (Tert. Scorp. 12.11 = PL II 148a); *calix passionis* (Greg. Magn. Mor. in Hiob XVII. 7.9 = CCL CXLIIIA 856).

⁶⁷ A Jelenések 17–18 elemzését lásd: GRÜLL, Kelet Nyugaton 44–47; a második szofisztika Róma-képéhez lásd: JONES, Being Greek under Rome 13–15.

⁶⁸ DYSON, Native revolts in the Roman Empire 239–274; WOOLF, Provincial revolts 27–44.

⁶⁹ Az első zsidó háború okairól bővebben lásd: GRÜLL, Áruló vagy megmentő? 55–111; és legújabban MASON, A History of the Jewish War 199–280. A második, *Traianus* alatti diaszpórafelkelés kiváltó okairól nagyon keveset tudunk, de ebben is lehetett szerepe a diaszpórából való visszatérést ígérő próféciaiknak (HORNBURY, Jewish War under Trajan and Hadrian 270–277). Végül a *Bar Kochba*-felkelés célja: Jeruzsálem visszafoglalása, valamint a felkelés vezérének, eredeti nevén *Bar Koszibának* új elnevezése (*Bar Kochba* = „Csillag Fia”) kétséget sem hagy annak messianisztikus jellege felől. A rómaellenes felkelések mögött húzódó apokaliptikus ideológia forrásait (*Dániel* és *Énoch* könyve) részletesen tárgyalja: PORTIER-YOUNG, Apocalypse against Empire 217–378.

templomok – jelezték a fizikai ellenállás értelmetlenségét.⁷⁰ A keresztények számára valóban nem maradt más lehetőség, mint a szellemi és kulturális rezisztencia a Nagy Babilonnal szemben.

8. Összegzés

A kereszténység fennállásának első három évszázadában eleinte sporadikus, majd a 3. század közepétől az egész Birodalomra kiterjedő és egyre szervezettebb üldözésnek volt kitéve. A keresztény apologéták mindegyike hangsúlyozta ezeknek az üldözéseknek törvénytelen voltát.⁷¹ A *Septimius Severus* alatt működő, jogi végzettségű *Tertullianus* külön is kiemelte, hogy a Római Birodalom „jogállam”, vagyis nem olyan zsarnoki uralom, amelyben a hatályos törvényeket a hatóságok kényük-kedvük szerint, vagy épp a vérszomjas csöcselék akaratanak engedve fölülírhatják.⁷² Márpedig a római jog nem engedi meg ártatlanok kivégzését, akiknek ügyében bizonyító eljárást sem folytathattak le. Az apologéták tiltakozása azonban – úgy tűnik – csupán írott malaszt maradt, sőt az sem bizonyos, hogy eljutott-e a címzettekhez. Az időben és térben eltérő intenzitású, de folyamatos oppresszió és üldözés ellenére a keresztények létszáma folyamatosan nőtt, Karthágóban például a 3. század végén a város minden tizedik lakosa már valamelyik keresztény felekezethez tartozott, s a legelső templomépületeket is a 3. század közepéről ismerjük (Dura Európosz Syriában és Le-gio/Caparcozna Syria–Palaestinában).⁷³ A *Pál* apostol missziós útjaitól *Diocletianus* átfogó keresztényellenes intézkedéssorozatáig eltelt kétszázötven évből nem ismerünk olyan esetet, hogy az üldözöttek aktívan ellenálltak volna az elnyomásnak. A keresztények, úgy tűnik, beletörődtek az üldözésekbe. *Tertullianus* az *Apologeticumban* három lehetséges ellenállási formát is felvázolt: a belső bomlasztást (pl. gyűjtogatáson keresztül); a nyílt fegyveres lázadást vagy a tömeges kivándorlást a Birodalom területéről, ám ezeket egyrészt helytelennek, másrészt kivitelezhetetlennek tartotta. Szerinte a keresztények üldözését maga a *Mindenható* hagyta jóvá, hogy ezzel megtisztítsa az Egyházat. Az ezzel ellenkező gondolatokat: hogy a keresztényeknek nem kellene alávetniük magukat az egyébként is törvénytelen eljárásoknak, kínzásoknak és kivégzéseknek, egyenesen „ördögtől valónak” kiáltotta ki, ami – valljuk be – önellentmondásnak tűnik. Ha ugyanis a római hatóságok eljárása a római jogrendszer szerint is törvénytelen, akkor miért vetik alá magukat zokszó nélkül a megalázó és brutális eszközökkel végrehajtott kínváltásoknak és kivégzéseknek?

Ennek a jogos kérdésnek a megválaszolásához még egy szempontot figyelembe kell venni, amely nem jogi, hanem teológiai természetű. Korunk történészei az események gazdasági, társadalmi és politikai mozgatórugó mellett nem sok figyelmet fordítanak a vallási–teológiai összefüggésekre. Pedig éppen a 21. században látjuk felerősödni a vallási indíttatású terrorizmust, sőt a felújuló vallásháborúk hívják fel a figyelmet arra, hogy mennyire jelentős szerepet játszik egy-egy vallás túlvilágképe vagy eszkatológiai felfogása ezekben a konfliktusokban.⁷⁴ Az ókorban ez még inkább így volt, hiszen valamilyen formában szinte mindenki kötődött egyik vagy másik valláshoz, és nem csupán elméletben, hanem a mindennapi élet teljes spektrumában: az étkezéstől az

⁷⁰ HÖLSCHER, *Images of war* 1–17.

⁷¹ WILLIAMS, *Defending and defining the faith* 81–110.

⁷² A „vak tömeg” (*caecum vulgus*, *Apol.* 49.4, cf. 35.8), a „tudatlan tömeg” (*vulgus indoctum*, *Apol.* 22.2) és az „ellenséges tömeg” (*inimicum vulgus*, *Apol.* 37.2) szerepéről a keresztények üldözésében lásd: GRÜLL, *Rómaiak, zsidók, keresztények* 114.

⁷³ ADAMS, *The earliest Christian meeting places* 89–98.

⁷⁴ Erről lásd *Tatár György* filozófus kitűnő elemzését: TATÁR, *Túlvilágok háborúja* 133–144.

iskoláztatáson keresztül a színházak és stadionok nyújtotta szórakozásig. A zsidók és keresztények osztoztak közös szent könyvükön, amelyet ma Biblia néven ismerünk.⁷⁵ Ennek a könyvnek egyik legfőbb jellegzetessége volt, hogy nemcsak a zsidók és keresztények erkölcsi döntéseit szabályozta, hanem a próféciaikban olyan, a jövőben bekövetkező eseményekről is hírt adott, amelyeket a mindenkor jelenben papok, írástudók, teológusok értelmeztek. Egyértelmű, hogy a *Dániel* könyve birodalmakról szóló próféciait mind a zsidók, mind a keresztények olvasták és használták; az Újszövetség egyetlen apokaliptikus könyvét, a Jelenéseket pedig a keresztény teológusok értelmezték.⁷⁶ Mind az ószövetségi, mind az újszövetségi apokalipszisek telis-tele vannak Rómára vonatkozó kijelentésekkel.⁷⁷ Egyértelmű, hogy ez volt az a „végső birodalom”, amelynek jövőbeli bukása után várták a *Messias* ezeréves királyságának eljövételét, amit természetesen a zsidók és a keresztények másként gondoltak a gyakorlatban megvalósulni.⁷⁸

Csakhogy a próféciaik alapján az is egyértelmű volt, hogy a Római Birodalom bukása és a *Messias* el- vagy visszajövele között lesz még egy hétéves időszak, amit az Ószövetség a Harag Napjának, az Újszövetség a Nagy Nyomorúságnak nevez.⁷⁹ Ebben az időszakban az Antikrisztus, tulajdonképpen „ellen-Messias” fog uralkodni a Földön.⁸⁰ A II. Thesszalonika 2:3–10-ben *Pál* apostol kijelenti, hogy az Antikrisztus eljövételét Valaki vagy Valami jelenleg még visszatartóztatja (a görögben a τὸ κατέχον = „Visszatartóztató” semleges nemű). Évszázadok óta dúl a vita a teológusok között, Kire vagy Mire gondolhatott itt *Pál*. *Tertullianus* egy érdekes elmélettel állt elő: szerinte ez maga a Római Birodalom, illetve az azt megtestesítő mindenkor császár. Ha ő elbukik, összedől a Birodalom, és eljön a „tíz király”, illetve a „tíz szarv”, akik az Antikrisztus közvetlen előfutárai. Nem csoda, ha mindezt a harmadik század végén – oly sok nyomorúságot: természeti katasztrófákat, járványokat, éhínséget, polgárháborúkat és a barbár betörések pusztításait megtapasztalva – a keresztények „fennegőben közelínek” érezték. A Birodalom harmadik legnagyobb városában, Karthágóban élő keresztény gondolkodó úgy érezte, ha az üldözés miatt a keresztények nyíltan ellenszegülnek a római hatóságoknak, azzal nemcsak *Isten* akaratával mennek szembe, hanem a Birodalom bukását is elősegítik, ami úgy a pogányok, mint a keresztények számára még szörnyűbb következményekkel járna.

⁷⁵ Amikor *Tertullianus Apologeticum*-ában bemutatja a keresztények szent iratait, hangsúlyozza, hogy „vallásunk a legősibb zsidó írásokra támaszkodik” (*edidimus antiquissimis Iudaeorum instrumentis*, Apol. 21.1); illetve, hogy a jövőben bekövetkező dolgokról is hiteles jóvendöléseket tartalmaz: „A jóvendölés igaz beteljesedése, gondolom, elégséges bizonyíték isteni eredetére” (*idoneum, opinor, testimonium divinitatis veritas divinationis*, Apol. 20.3).

⁷⁶ *Dániel* könyve igen népszerű volt a qumráni közösség körében, és lépten-nyomon hivatkozik rá a zsidó-keresztény apokaliptikus-irodalom, *Flavius Josephus*, valamint a kései rabbinikus irodalom is. A legrégebbi teljes keresztény bibliakommentár pedig nem más, mint a római *Hippolytos*nak *Dániel* könyvéhez írt magyarázata (*Commentarii in Daniele*, Kr. u. 204). Összefoglalóan lásd: COLLINS, *The apocalyptic imagination* 1–52 (a műfajról), 107–142 (*Dániel*ről), 321–350 (keresztény apokaliptika).

⁷⁷ SHARON, *Rome and the four-empires scheme* 37–60; HIDALGO, *The Roman Empire in the Book of Revelation* 214–216 (további szakirodalommal).

⁷⁸ A Birodalom bukására vonatkozó zsidó és keresztény elképzelésekhez lásd: FELDMAN, *Rabbinic insights on the decline and forthcoming fall* 275–297; NOAM, “Will This One Never Be Brought Down?” 169–188; OAKES, *Revelation 17.1–19.10: A prophetic vision* 206–226. Az Ezeréves Királyságról a zsidó apokrif irodalomban lásd: LADD, *The Kingdom of God* 55–62. A keresztény értelmezéstörténethez lásd: ERVIN, *One Thousand Years with Jesus* 117–155.

⁷⁹ A „Harag Napja” vagy az „Úr Napja” az Ószövetségben: Izaiás 13:9; 22:5; Ezékiel 22:24; Sophóniás 2:2; Jóel 2:31; Jeremiás siralmi 2:22. A „Nagy Nyomorúság” az Újszövetségben: Máté 24:21, 24:29; Jelenések 7:14.

⁸⁰ Az ún. Antikrisztus-tradíció zsidó és keresztény forrásainak legteljesebb feldolgozása: JENKS, *The origins and early development* 169–192 (zsidó források); 307–356 (keresztény források); cf. LOREIN, *The Antichrist Theme* 1–42 (a téma rövid összefoglalása). Érdekes, hogy a zsidó midrás-irodalomban az Antikrisztus megtestesítője egy *Armillus* nevű gonosz tábornok, akinek neve a kutatók szerint a *Romulus* név eltorzított változata.

Felhasznált irodalom

- ADAMS, Edward: The earliest Christian meeting places. Almost exclusively houses? London 2013
- ATKINS, Jed W.: Tertullian on 'The Freedom of Religion'. *Polis: The Journal for Ancient Greek and Roman Political Thought* 2020/1. sz. 145–175.
- BARNES, Timothy D.: Legislation against the Christians. *Journal of Roman Studies* 1968/1–2. sz. 32–50.
- BARNES, Timothy D.: Tertullian's Scorpiace. *Journal of Theological Studies* 1969/1. sz. 105–132.
- BAUMAN, Richard A.: Crime and punishment in ancient Rome. London – New York 2002
- BEDEAU, Hugo Adam: Civil disobedience in focus. London – New York 2002
- BENKO, Stephen: Pagan Rome and the Early Christians. Bloomington, IN 1986
- BIRLEY, Anthony R.: Persecutors and martyrs in Tertullian's Africa. In: CLARK, D. F. – ROXAN, Margaret M. – WILKES, John J. (szerk.): *The Later Roman Empire Today. Papers given in honour of Professor John Mann*. London–New York 2017, 37–68.
- BOND, Robin: The Augustan Utopia of Horace and Vergil and the imperial dystopia of Petronius and Juvenal. *Scholia: Studies in Classical Antiquity* 2010/1. sz. 31–52.
- BUTLER, Rex D.: The New Prophecy and "New Visions": Evidence of Montanism in The Passion of Perpetua and Felicitas. Washington, DC 2011
- CHALUPA, Aleš: How Did Roman Emperors Become Gods? Various Concepts of Imperial Apotheosis. *Anodos. Studies of the Ancient World* 2006/6–7. sz. 201–207.
- CHILTON, Cecil W.: The Roman law of treason under the early Principate. *Journal of Roman Studies* 1955/1–2. sz. 73–81.
- COLLINS, John J.: The Apocalyptic Imagination. An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature. Grand Rapids, MI 1984
- COOPER, Kate: A father, a daughter and a procurator: authority and resistance in the prison memoir of Perpetua of Carthage. *Gender & History* 2011/3. sz. 685–702.
- DAUBE, David: Civil Disobedience in Antiquity. Edinburgh 1972
- DOSENRODE, Søren: Always Turning the Other Cheek? An Introduction to the Question of 'Christianity and Resistance'. In: *Christianity and Resistance in the 20th Century*. Leiden 2009, 7–28.
- DRIJVERS, Jan Willem: Helena's life before the reign of Constantine. In: *Helena Augusta. The mother of Constantine the Great and the legend of her finding of the true cross*. Leiden 1991, 7–19.
- DUNN, Geoffrey D.: Tertullian and Daniel 9: 24–27. A Patristic Interpretation of a Prophetic Time-Frame. *Zeitschrift für Antikes Christentum* 2002/2. sz. 330–344.
- DYSON, Stephen L.: Native revolts in the Roman Empire. *Historia* 1971/2–3. sz. 239–274.
- EHRMAN, Bart: A kereszténység diadala. Budapest 2019
- ERVIN, Matthew Bryce: One Thousand Years with Jesus. The Coming Messianic Kingdom. Eugene 2017
- FELDMAN, Louis H.: Rabbinic insights on the decline and forthcoming fall of the Roman Empire. *Journal for the Study of Judaism* 2000/3. sz. 275–297.
- FERGUSON, Everett: Early Christian martyrdom and civil disobedience. *Journal of Early Christian Studies* 1993/1. sz. 73–83.
- FIALON, Sabine: "Semen est sanguis christianorum" (Apol. 50, 13). Tertullien et l'hagiographie africaine. In: *Tertullianus Afer. Tertullien et la littérature chrétienne d'Afrique, IIe-VIe siècle*. Turnhout 2016, 105–138.
- GEDEON Magdolna: A gladiátorok jogállása az antik Rómában. *Jogtudományi Közlöny* 2003/10. sz. 427–431.
- GELDMACHER, Frank – RAUCH, Andreas M.: Christen als Minderheit im Römischen Militär. Die Truppe wird bunter: Streitkräfte und Minderheiten. Baden-Baden 2012
- GRANT, Robert M.: Five Apologists and Marcus Aurelius. *Vigiliae Christianae* 1988/1. sz. 1–17.
- GREB, Daniel: Die Flucht in der Verfolgung – Eine Legitime Alternative zu Martyrium oder Apostasie? Tertullians Traktat de Fuga in Persecutione im historischen und Theologischen Kontext seiner Zeit. Frankfurt am Main 2021
- GRÜLL Tibor: Az utolsó birodalom. Az imperium Romanum természetrajza. Budapest 2007
- GRÜLL Tibor: Áruló vagy megmentő? Flavius Josephus élete és művei. Pozsony – Budapest 2010
- GRÜLL Tibor: Pax Romana – alulnézetben: Hogyan látták a zsidók a „római békét”? *Ókor* 2010/1. sz. 27–36.

- GRÜLL Tibor: Kelet Nyugaton: A Kelet gazdasági, kulturális és vallási befolyása a Római Birodalom nyugati felében. Ókor 2011/3. sz. 42–57.
- GRÜLL Tibor: A Római Birodalom gazdasága. Budapest 2017
- GRÜLL Tibor: „Non licet esse vos!” A keresztényüldözés jogi alapjai a római császárkorban Nerótól Valerianusig (Kr. u. 64–260). Pontes 2022/1. sz. 52–80.
- GRÜLL Tibor: Rómaiak, zsidók, keresztények a karthágói Tertullianus életművében. Budapest 2023
- HANSON, John William: An Urban Geography of the Roman World, 100 BC to AD 300. Oxford 2016
- HEFFERNAN, Thomas J.: Philology and authorship in the Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis. Traditio 1996/2. sz. 315–325.
- HIDALGO, Jacqueline M.: The Roman Empire in the Book of Revelation. In: Rasiah S. Sugirtharajah (szerk.): The Oxford Handbook of Postcolonial Biblical Criticism. Oxford 2023, 213–238.
- HORBURY, William: Jewish War under Trajan and Hadrian. Cambridge 2014
- HORNUS, Jean-Michel: Étude sur la pensée politique de Tertullien. Revue d'histoire et de philosophie religieuses 1959/38. köt. 1–38.
- HORSLEY, Richard A.: Paul and the Roman Imperial Order. Harrisburg 2004
- HÖLSCHER, Tonio: Images of war in Greece and Rome: Between military practice, public memory, and cultural symbolism. Journal of Roman Studies 2004/94. köt. 1–17.
- JENKS, Gregory C.: The origins and early development of the Antichrist myth. Berlin–New York 1991
- JIM, Theodora Suk Fong: On Greek dedicatory practices: The problem of hyper. Greek, Roman, and Byzantine Studies 2014/4. sz. 617–638.
- JONES, Christopher P.: Multiple identities in the age of the Second Sophistic. In: BORG, Barbara E. (szerk.): Paideia: The World of the Second Sophistic. Berlin – New York 2004, 13–21.
- KELLERMANN, Ulrich: Das Danielbuch und die Märtyrertheologie der Auferstehung. In: HENTEN, Jan Willem van – DEHANDSCHUTTER, Boudewijn – KLAUW, H. W. van der (szerk.): Die Entstehung der jüdischen Martyrologie. Leiden 1989, 51–75.
- KITZLER Petr: Christian Atheism, Political Disloyalty, and State Power in the Apologeticum. Some Aspects of Tertullian's "Political Theology". Vetera Christianorum 2009/46. köt. 245–259.
- KONVITZ, Milton R.: Conscience and Civil Disobedience in Jewish, Christian, and Greek and Roman Thought. Hastings Law Journal 1977/6. sz. 1619–1639.
- KURYLIAK, Bohdan: Apocalyptic Symbols of the Book of Revelation in the Interpretation of Tertullian. Paradigm Of Knowledge 2021/4. sz. 2–23.
- KYLE, Donald G.: Spectacles of death in ancient Rome. London–New York 1998
- LADD, George E.: The Kingdom of God in the Jewish Apocryphal Literature. Bibliotheca Sacra 1952/109. köt. 55–62.
- LADOCZI Gáspár: Keresztényüldözés a Római Birodalomban. Budapest 2018
- LEYERLE, Blake: Blood is seed. Journal of Religion 2001/1. sz. 26–48.
- LINDNER Gyula: Megjegyzések a Római Birodalom tűzvédelméhez. Rendvédelemtörténeti Füzetek 2014/35-38. köt. 67–74.
- LINTOTT, Andrew William: Violence in Republican Rome. Oxford 1999
- LOREIN, Geert Wouter: The Antichrist in the Fathers and their exegetical basis. Sacris erudiri 2003/1. sz. 5–60.
- LOREIN, Geert Wouter: The Antichrist Theme in the Intertestamental Period. London–New York 2003
- MACMULLEN, Ramsay: How big was the Roman imperial army? Klio 1980/62. köt. 451–460.
- MAMMEL, Kathryn: Ancient Critics of Roman Spectacle and Sport. In: CHRISTESEN, Paul – KYLE, Donald G. (szerk.): A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity. Oxford 2013, 603–616.
- MASON, Steve: A History of the Jewish War, A.D. 66–74. Cambridge 2016
- MITCHELL, Stephen: Hagiography and the Great Persecution in Sebastea and Armenia Minor. In: MITCHELL, Stephen – PILHOFER, Philipp (szerk.): Early Christianity in Asia Minor and Cyprus. Leiden 2019, 49–77.
- MOMIGLIANO, Arnaldo: How Roman emperors became gods. American Scholar 1986/55. köt. 181–193.
- MORALEE, Jason: For Salvation's Sake: Provincial Loyalty, Personal Religion, and Epigraphic Production in the Roman and Late Antique Near East. London – New York 2004
- NICHOLL, Colin: Michael, the restrainer removed (2 Thess. 2:6–7). Journal of Theological Studies 2000/1. sz. 27–53.

- NICHOLS, Stephen J.: Prophecy makes strange bedfellows: On the History of Identifying the Antichrist. *Journal of the Evangelical Theological Society* 2001/1. sz. 87–105.
- NOAM, Vered: “Will This One Never Be Brought Down?” Jewish Hopes for the Downfall of the Roman Empire. In: Jonathan J. Price – Kathell Berthelot (szerk.): *The Future of Rome. Roman, Greek, Jewish and Christian Visions*. Cambridge 2020, 169–188.
- OAKES, Peter: Revelation 17.1–19.10: A prophetic vision of the Destruction of Rome. In: PRICE, Jonathan J. – BERTHELOT, Kathell (szerk.): *The Future of Rome. Roman, Greek, Jewish and Christian Visions*. Cambridge 2020, 206–226.
- ÖHLER, Markus: Pliny and the Expansion of Christianity in Cities and Rural Areas of Pontus et Bithynia. In: TIWALD, Markus – ZANGENBERG, Jürgen K. (szerk.): *Early Christian Encounters with Town and Countryside*. Göttingen 2021, 269–297.
- PAP Levente: Dániel könyve Tertullianus *Adversus Iudaeos*ában. *Studia Theologica Transsylvaniae* 2010/13. sz. 121–129.
- PATE, C. Marvin – KENNARD, Douglas W.: *Deliverance Now and Not Yet: The New Testament and the Great Tribulation*. Frankfurt am Main 2003
- PELIKAN, Jaroslav: The Eschatology of Tertullian. *Church History* 1952/2. sz. 108–122.
- PESTHY Monika: *Vértanúk és keresztény identitás a negyedik századi görög enklómiókban*. Budapest 2021
- PICKFORD, Karen L.: The Cruelty of Roman Military Punishments: Decimation in Practice. *Ancient History Resources for Teachers* 2005/2. sz. 123–129.
- PORTIER-YOUNG, Anthea E.: *Apocalypse against Empire. Theologies of Resistance in Early Judaism*. Grand Rapids, MI – Cambridge 2011
- PRICE, Simon R. F.: Between man and god: sacrifice in the Roman imperial cult. *Journal of Roman Studies* 1980/70. köt. 28–43.
- ROBECK, Cecil M.: *Prophecy in Carthage: Perpetua, Tertullian and Cyprian*. Cleveland 1992
- SÁRY Pál: *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben*. Budapest 2007
- SÁRY Pál: A keresztények jogi helyzete a Decius előtti időkben. *Észrevételek Grill Tibor tanulmányára. Jogelméleti Szemle* 2022/2. sz. 222–225.
- SÁRY Pál: A börtönviszonyok változásai a keresztény Római Birodalomban. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica* 2015/33. köt. 76–83.
- SEELBACH, Larissa Carina: *Perpetua und Tertullian: die Märtyrerin und der Kirchenvater*. Jena 2000
- SHARON, Nadav: Rome and the four-empires scheme in Pre-Rabbinic Jewish literature. In: BERTHELOT, Kathell (szerk.): *Reconsidering Roman Power: Roman, Greek, Jewish and Christian Perceptions and Reactions*. Roma 2020, 37–60.
- STARK, Rodney: *The Rise of Christianity. A Sociologist Reconsiders History*. Princeton 1996
- SULLIVAN, Lisa M.: “I responded, I will not...” Christianity as catalyst for resistance in the *Passio Perpetuae et Felicitatis*. *Semeia* 1997/1. sz. 63–74.
- TATÁR György: *Túlvilágok háborúja*. In: *A nagyon távoli város*. Budapest 2003, 133–144.
- TURCAN, Robert: Notions romaines de l'état: de la «Res Publica» au «Status Romanus». *Latomus* 2011/3. sz. 621–641.
- VANYO László (szerk.): *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*. Budapest 1984
- WALVOORD, John F.: *The Rapture Question*. Grand Rapids 1979
- WANG, Xiaochao: Confrontation between Christianity and the Roman Empire. In: *Christianity and Imperial Culture*. Leiden 1998, 14–40.
- WILLIAMS, Daniel H.: *Defending and Defining the Faith. An Introduction to Early Christian Apologetic Literature*. Oxford 2020
- WILSON, Andrew: City sizes and urbanization in the Roman Empire. In: BOWMAN, Alan – WILSON, Andrew (szerk.): *Settlement, urbanization, and population*. Oxford 2011, 161–195.
- WOOLF, Greg: Provincial revolts in the early Roman Empire. In: POPOVIĆ, Mladen (szerk.): *The Jewish Revolt against Rome. Interdisciplinary Perspectives*. Leiden 2011, 27–44.
- WRIGHT, Nicholas Thomas: Paul and Caesar: A new reading of Romans. In: BARTHOLOMEW, Craig – CHAPLIN, Jonathan – SONG, Robert (szerk.): *A Royal Priesthood: The use of the Bible ethically and politically*. Grand Rapids, MI 2002, 173–193.